

ALCHYMISTÉ NEBO ŠARLATÁNI

JOHN DEE A EDWARD KELLEY

PETRA CHOUROVÁ

Petra Chourová / Alchymisté nebo šarlatáni – John Dee a Edward Kelley

ALCHYMISTÉ NEBO ŠARLATÁNI

JOHN DEE A EDWARD KELLEY

PETRA CHOUROVÁ

Nakladatelství Libri / Praha 2010

© Petra Chourová, 2010

© Libri, 2010

ISBN 978-80-7277-456-2

Obsah

Úvod	/9
Po stopách alchymie	/15
Rudolf, Vilém a ti druzí	/23
Edward Kelley versus John Dee	/32
Alžbětinská Anglie a osudové setkání	/36
Apatykář z Worcesteru	/41
Hurá do Polska!	/50
První seznámení s Prahou	/57
Mágové na třeboňském zámku	/70
Císařský alchymista	/83
Návrat zhrzeného mága	/104
Lékař ruského cara a nadějná básnířka	/110
Engellenderovo hospodaření v Čechách	/128
Alchymistická múza	/137
Deník jako svědek	/149
Kelley a Dee v proměnách staletí	/156
Magistr Kelley jako legenda	/162
Závěrem	/170
Prameny a literatura	/174
Přílohy	/179
Poznámky	/206

Úvod

Edward Kelley a John Dee. Ač byli tito muži povahově zcela rozdílní, přeci mají cosi společného, a nejedná se pouze o skutečnost, že se jejich životní cesty na nějaký čas spojily. Oba halí rouška tajemna, každého však v poněkud jiném světle. Prvně jmenovaný je řadě čtenářů znám díky mnoha legendám pojícím se k jeho osobě. Dá se říci, že „druhý život“ tohoto muže je natolik pestrý a spletitý, až se realita ztrácí kdesi v pozadí. Tu a tam se najde odvážlivec toužící přijít na kloub jeho osobnosti, ale dostat se za onu vybájenou sféru a poodhalit alespoň zrnko pravdy není věc snadná. Možná bychom mohli Edwarda Kelleyho přirovnat k pevnosti, která je již více než čtyři sta let marně dobývána. Hrdě se pyšní na kopci zahalena v mlžném oparu a čeká, až někdo vezme za kliku. Někteří jedinci pouze krouží kolem, zatímco jiní již stojí před branou, ale pořád ne a ne se dostat dovnitř...

Naopak John Dee je na tom, co se zpracování vlastního života, a především díla týče, o poznání lépe. Vždyť byl také velkým učencem, nemůžeme mu tedy rozhodně upřít zájem historiků, astrologů či dalších odborníků, kteří se tímto mužem zabývali. V čem však v Čechách poněkud zaostává, je jeho „popularita“. Ač je Dee obvykle prezentován jako vůdčí osoba v dané dvojici, tím, kdo byl opakovaně zvětšen v krásné literatuře a úspěšně pronikl též na stříbrné plátno, je naopak jeho žák Kelley, zatímco starší z těchto dvou zůstával u nás doposud spíše v pozadí zájmu.

Alchymie, alchymisté a jejich rozličné laboratoře – tato tematika vždy budila zájem okolí, ať už se jedná o laickou veřejnost, či odborníky. Touha po poznání nepoznaného a odvěká snaha dosáhnout nesmrtnosti či vysvětlit některé přírodní zákonitosti je zkrátka všudypřítomná. Myslím, že obecnou pravdou je, že zakázané ovoce chutná nejlépe, a jelikož právě alchymie byla tak trochu také oním „zakázaným ovocem“, nemůžeme se divit, že její obliba neutuchala, ač v současné době spočívá aktualita tohoto oboru zejména v teoretickém rozměru.

Podíváme-li se na program českých kin či vitríny řady knihkupectví, nelze si nevšimnout, že mystika či fantasy jsou takříkajíc „v kursu“. Pokud vezmeme do ruky deník, jehož autorem není nikdo jiný než jeden z ústředních hrdinů tohoto přemítání John Dee, brzy zjistíme, že jsou jeho stránky zaplněny obsahem s velmi podobnou tematikou, alchymie a mystika jdou totiž ruku v ruce a nelze je kategoricky oddělit. Speciálně u této dvojice hraje nadpřirozená sféra významnou roli. Chceme-li pochopit smysl alchymie a život jejích protagonistů, musíme nutně přijmout tehdejší vnímání světa, jinak nemáme šanci do tajů této ošemetné disciplíny proniknout. Nebudu

předbíhat a podrobnější nástin deníkových zápisků Johna Deea si necháme na později, snažím se pouze předeslat, jaké bylo myšlenkové ovzduší, v němž se budeme pohybovat. Jednoduše řečeno, je třeba se vyvarovat oně někdy tradované představy, že alchymie spočívala pouze v jakémsi „lektváření“ a přípravě prazvláštích sloučenin; ve skutečnosti klíčová úloha náležela právě duchovnímu rozměru.

John Dee a Edward Kelley jsou mezi ostatními alchymisty, kteří určitou dobu působili v Čechách, výjimeční, a to hned v několika ohledech. Za prvé mám na mysli anglický původ, jelikož mnoho jejich krajanů se u nás nezviditelnilo. Dále je neméně podstatná skutečnost, jakého postavení pánové v době pobytu v české kotlině dosáhli, a do třetice musíme zmínit rozruch, který se jim zde podařilo způsobit. Oba muži rozhodně náleží k nejznámějším alchymistům, kteří měli tu čest předstoupit před největšího z mecenášů – císaře Rudolfa II. Tento panovník si vysloužil pověst coby ochránce šarlatánů a všelijakých podivínů a milovník kuriozit. Jeho jméno je v této souvislosti omíláno stále dokola, až se někdy stane, že skutečný Rudolf II. je nahrazen jakýmsi vybájeným šílencem, jenž vystupuje jako pouhá loutka a oběť svých vášní. Jak tomu tak bývá, pravda je obvykle někde uprostřed, ačkoliv zrovna v případě tohoto muže je situace více než složitá. Jisté je, že i v následujícím textu mu bude náležet důležité místo.

Chtěla bych podotknout, že cílem této knihy rozhodně není nějaká sonda do světa alchymie, jež je dozajista vyhrazena fundovanějším v tomto oboru. Je důležité si uvědomit, že tato specifická disciplína vyžaduje jistou mezioborovou kooperaci, jelikož bez současné znalosti chemických principů, stejně jako filozofie, historie a přírodních věd nemůžeme do tajů alchymického učení nikdy zcela proniknout. Zajímala jsem se zejména o to, jakou úlohu měla tato hermetická nauka v 16. a 17. věku či jaké byly cíle a přesvědčení jednotlivých alchymistů a také jejich postavení v raně novověké společnosti. To vše hraje nikoli nepodstatnou roli při snaze podat co nejpravdivější obraz života Johna Deea a Edwarda Kelleyho. Zde je možná vhodné podotknout, že pouze malé procento autorů, kteří se doposud touto problematikou zabývali, spadalo do řad profesionálních historiků. Věřím tedy, že ač mé znalosti v oblasti chemie nejsou zrovna široké, podaří se mi snad onen nedostatek napravit a konfrontovat mnohdy vybájený příběh zmiňované dvojice alespoň částečně s historickou skutečností.

Historie mého „přátelství“ s Edwardem Kelleyem se táhne již od roku 2004, kdy jsem vybírala téma na seminární práci na pražské filozofické fakultě. Původně byla má představa zcela jiná, až jsem náhodou zhlédla již po několikáté kultovní film *Císařův pekař – Pekařův císař*. Tato veselohra pochopitelně neunikla mé pozornosti již před nějakým tím pátkem, neboť

televizní obrazovky nám ji nabízejí rok co rok. Tentokrát mne však poprvé napadlo podívat se na ni pod drobné jiné zorné úhly, než jak běžně sledujeme českou klasiku s miskou vánočního cukroví. Říkala jsem si: „A co tajemný pan magistr Kelley, to by bylo téma vsutku pohádkové...“ Další má myšlenka však byla poněkud věcnější, obratem jsem představu potlačila základní hypotézou, že tato „profláknutá“ osobnost má jistě bohatou bibliografii. Jen pro formu jsem hledala jméno Kelley v rejstřících Klementina a překvapení bylo na světě – co se týče alchymistovy osoby, postrádáme jakékoli modernější zpracování z pera historika! Tak tedy počal prazvláštní vztah mezi mnou a Edwardem Kelleyem plný nadějí, zklamání i radostí. První ovoce přineslo toto spojení v podobě bakalářské práce, další výročí jsme oslavili pro změnu prací diplomovou. A jelikož, jak praví známé přísloví, „stará láska nerezaví“, říkala jsem si, že by nebylo od věci naše pouto nějak upevnit, posílit, aby bylo zjevné, že k sobě patříme. A tak se zrodila myšlenka, že by si tento záhadný pán zasloužil novou knižní podobu.

Ptáte se, kam se vytratil John Dee? Není třeba se obávat, nezapomněla jsem na něho. Pravdou je, že původně jsem se koncentrovala prakticky výhradně na osobu Kelleyho, postupně jsem však dospěla k názoru, že není možné tuto dvojici oddělit, neboť jejich cesty byly do té míry spojeny, že by bylo spíše kontraproduktivní se o něco podobného pokoušet. Zkrátka, chceme-li psát o Johnu Deeovi, nemůžeme vypustit Edwarda Kelleyho a naopak.

Jak vznikla myšlenka na tuto knihu, tedy již víme, teď je na místě probrat ještě další zásadní otázky. Vzhledem k tomu, že se objevuje hned několik variant, jak psát jméno mladšího z alchymistů (Kelley, Kelly, Kelleus), bylo zapotřebí zvolit jednu a tu následně používat. Rozhodla jsem se pro verzi Kelley, která je asi nejčastější a v Čechách nejvíce zavedená. Co se týče křestního jména, zůstala jsem raději u tvaru Edward, pod kterým jej všichni známe, i když v českých pramenech vystupuje někdy též jako Eduard či Eduardus, avšak úplně nejčastěji jako „Engellender“. Je zde patrná ona neobvyklost, co se národnosti týče, neboť všichni věděli, koho si pod daným jménem představit. Pokud jde o Johna Deea, zde žádné dilema ohledně správného hláskování nemáme, neboť odchylky nacházíme jen zřídka. Každý, kdo bude číst předkládaný text, si jistě povšimne, že určité jména používám v anglické verzi, zatímco jiná v jejich české podobě. Je tomu tak proto, že anglická podoba některých z nich u nás natolik zdomácněla – viz Edward a John, že bych si netroufala překládat je do češtiny. Uznějte, že Eduard Kelley a Jan Dee by bylo spojení poněkud netradiční. Rovněž u osob, které neměly s českým prostředím mnoho společného, si dovoluji ponechat původní tvar jejich jména, v opačných případech jsem se snažila o počeštění.

Dále bylo samozřejmě podstatné zvolit vhodný způsob přepisování citací, již vzhledem ke skutečnosti, že prameny máme k dispozici ve vícero jazycích (čeština, němčina, angličtina, latina) a pocházejí z různých období. Kvůli lepší srozumitelnosti a přehlednosti jsem se rozhodla pro metodu transkripce (text není přepisován písmenko po písmenku, nýbrž je upravený podle předem stanovených zásad). Snažila jsem se vždy uzpůsobit svou interpretaci i některé citace z literatury tak, aby byla co nejsrozumitelnější dnešním čtenářům, zároveň však aby nebyl pozměněn obsah textu či aby neutrpěl specifický dobový ráz jazyka. V případě cizojazyčných ukávek uvádím vždy český překlad, v poznámce je pak připojena originální verze, s výjimkou dlouhých pasáží z deníkových zápisů Johna Deea, které si dovoluji prezentovat pouze v češtině. Ty mají za cíl spíše přiblížit myšlenkové pochody obou aktérů než doslovně citovat pány alchymisty, věřím tedy, že mým překladem základní idea nijak neutrpěla. Co se týče básní, které jsou součástí knihy, ty jsou uvedeny vždy v původní podobě i v české verzi (u Kelleyho veršů jsem se pokusila o vlastní „přebásnění“, v případě jeho dcery Westonie je použit překlad z dostupné edice).

Je zřejmé, že vzhledem ke stavu bádání na téma anglických alchymistů, kdy skutečně přetrvává mnoho nejasností a chyb a seriózní informace jsou utopeny v záplavě fantaskních teorií, bylo mým klíčovým úkolem pokusit se oddělit zrno od plev a ve zmeti legend objevit nějaké zachytné body, které by nás vedly napříč jejich životem. Zejména u Kelleyho panují zásadní neshody ohledně data úmrtí, místa narození, manželek, potomků a dalších údajů, což je při intenzitě, s jakou je jeho jméno skloňováno, až neuvěřitelné.

Předním úkolem bylo zejména objasnit jednu ze zásadních otázek – jak tomu bylo s alchymistickými schopnostmi pánů. Většina autorů je hodnotí jako obyčejné šejdíře, nebo alespoň Kelleyho, který pobláznil postaršího učence, jenž se těšil i oblíbě královny Alžběty. Proto bych se chtěla na následujících stránkách blíže zastavit u definice alchymisty a dobové představy o jeho činnosti, neboť pravda nemusí být vždy tak jednoznačná, jak se může zdát. Myslím, že rozbor Kelleyho vlastního díla, které doposud nebylo v Čechách publikováno ani příliš diskutováno, může přispět k vytvoření trochu jiného pohledu na tohoto muže, než jak byl doposud prezentován.

Troufám si říci, že neméně zajímavá je v Edwardově případě stránka finanční, nebo chceme-li majetková, jelikož se mu během relativně krátkého času podařilo v Čechách velmi významně zasáhnout i do této oblasti. Ačkoli jsou hospodářské dějiny v současné době poněkud v recesi, myslím, že není od věci si uvědomit, že i alchymisté byli také jenom lidé a že museli být z něčeho a někde živi. Pokud samozřejmě pomineme hypotézu, že by dokázali vyrábět zlato. Otázka platů této dvojice (a nejen jich) je totiž také

velkou neznámou. Inventář panství Nová Libeň dokládá, že naši Angličané byli patrně daleko více nohama na zemi, než se často předpokládalo. Konkrétní podrobnosti o tom, jak se Kelley staral o chod svých statků, které měl v dědičné držbě, a jak na tom byl s majetkem John Dee, náleží do příslušné kapitoly.

Rovněž nemálo zajímavé je sledovat, jak se rozvíjel příběh alchymistů po jejich smrti. Zde jednoznačně dominuje Kelley, v jehož případě by se dalo říci, že jeho „posmrtný život“, čímž pochopitelně nemám na mysli odpočinek na nebesích, je snad ještě pozoruhodnější a spletitější než ten skutečný. Je vcelku překvapivé, kde všude se můžeme s jeho jménem setkat a kolik nejrůznějších autorů zvětčilo jeho osobu. Mnohdy by se asi Edward v oněch interpretacích jen stěží poznal, možná by se zasmál, možná by zaplakal, to se již nedozvíme, jisté je, že došlo naplnění jeho přání, které vyslovil v předmluvě ke svému traktátu, i když v trochu jiném rozměru, než si asi představoval: „Navzdory všemu se odvažuji doufat, že příští generace budou natolik obeznámeny s mým životem a mou osobností, abych se mohl řadit k těm, kteří mnoho vytrpěli pro pravdu.“⁴¹

Jak vidno, Kelley neměl zrovna malé cíle, je evidentní, že suverenita a sebevědomí mu již od mládí nechyběly. Jaké byly mé ambice, co se předkládaného titulu týče, jsem již předestřela, zbývá dodat, že cestička, kterou jsem si vytyčila, nebyla zrovna dvakrát vyšlapaná. Ve skutečnosti přede mnou stál spíše hustý les, ve kterém již zabloudil ne jeden badatel; zda jsem našla tu správnou cestu ven, necht' posoudí čtenáři. Celý proces by jistě nebyl možný bez času stráveného v Kelleyho a Deeově vlasti – v Anglii. V září roku 2007 jsem tedy s pomocí příspěvku z Fondu mobility Univerzity Karlovy pobývala na ostrovech, abych mohla oba alchymisty poznat i z jiného úhlu pohledu, než jaký nabízejí české archivy a knihovny. O výsledcích tamních bádání, myslím, dostatečně vypovídají následující stránky, obzory jsem si však rozšířila i v jiném ohledu, a tím je britský konzervativismus. Zaměstnanci The British Library jednoduše neustoupí ze svých zásad a předepisují ani o píď, jakákoli snaha o kompromis je předem odsouzena k nezdaru. Pobyt se tedy nesl v duchu každodenních prohlídek notebooku (patrně se podle místních zvyků jedná o vhodnou skrýš pro archiválie), náhodných kontrol u vchodu (zajímavé je, že za potenciálního teroristu byl průměrný návštěvník považován tak jednou za tři dny, patrně v závislosti na momentálním rozmaru hlídače) a přemrštěných výdajů za kopie. I přes zmíněné, mnohdy spíše úsměvné peripetie panovalo ve zmiňované instituci velmi příjemné studijní ovzduší.

Na tomto místě bych též ráda poděkovala osobám, bez nichž by tento text nemohl vzniknout. V první řadě děkuji panu prof. PhDr. Jaroslavu Če-

churovi, DrSc., který byl mým školitelem na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, dále paní doc. PhDr. Ivaně Ebelové, PhD., za laskavou oponenturu diplomové práce, která byla základem pro tuto knihu, PhDr. et PaedDr. Aleši Stejskalovi, PhD., za cenné konzultace a přátelské rady. Chtěla bych zmínit též Bc. Veroniku Kucrovou, jež mne upozornila na některé důležité signatury, a prof. RNDr. Vladimíra Karpenka, CSc., který byl tak laskav a pořídil mi kopii jedné z klíčových studií. V neposlední řadě bych pak chtěla poslat svůj dík Werneru Vogelovi z knihovny Ústavu hospodářských a sociálních dějin při univerzitě v Kolíně nad Rýnem za laskavou pomoc s obrazovou dokumentací.

Po stopách alchymie

Alchymie – tohle slůvko již při prvním vyřčení navozuje pocit čehosi tajemného a můžeme říci, že právem, tato „věda“ totiž taková skutečně byla. Všichni bedlivě střežili své dovednosti a pracovali pokud možno o samotě, aby nikdo cizí nemohl odhalit jejich tajemství. Ačkoli existují záznamy o veřejných představeních, při kterých chtěli alchymisté ohromit davy, jejich hlavní zásadou bylo chránit principy, které využívali ke své práci.²

Lze říci, že alchymie byla „hermetická nauka o životě hmoty, jejím vývoji a jejích přeměnách“.³ Základním problémem je, že právě její podstata se často vykládá chybně nebo neúplně. Obvykle se uvádí, že se alchymisté pokoušeli o přeměnu kovů, to ale není jediné poslání této disciplíny. Dále se měla, jak je známo, zabývat výrobou „elixíru života“, který nabízel vytoužené omlazující účinky, „tekutého zlata“, což je jakási prevence proti nemocem, a v neposlední řadě také stvořením umělého člověka – „homunkula“.⁴ Ani tento výčet však zdaleka není úplný, existovaly samozřejmě další otázky, které alchymie řešila, bylo by tedy poněkud zavádějící omezovat ji pouze na transmutaci kovů, byť je pro naše téma tato problematika pochopitelně nejzajímavější.

Musíme si také uvědomit, že neexistovala pouze jednotná forma této disciplíny. Jako základní můžeme označit tzv. pravou alchymii, která byla převážně teoretická a měla přesně stanovenou cestu, kam směřovala, také její cíle byly o poznání ušlechtilejší než v dalších případech. Dále rozlišujeme praktické pokusy, které však vlastně daly základ dnešní chemii, aniž by to bylo úmyslem tehdejších „průzkumníků“. O záměrech a poctivých úmyslech většiny z nich netřeba si dělat iluze. Bernard Ditrich Haage – autor knihy o středověké alchymii – podotýká, že „je nutné rozlišovat mezi alchymii praktickou, teoretickou, přírodně filozofickou, mystickou, lékařskou, synkretickou....“⁵ Zejména v 16. a 17. století, tedy v době, která nás zajímá, se také hojně objevovala mystika, ezoterika a magie, cílem bylo lidské zdokonalení a povznesení na vyšší duchovní úroveň. Autorkou pěkné definice tohoto směru je Angličanka Mary Ann Atwoodová, žijící v 19. století: „Hermetismus, či jeho synonymum alchymie, byl ve svém prvotním poslání filozofickou a exaktní vědou o obrození lidské duše z jejího nynějšího pudového stavu k božské dokonalosti a ušlechtilosti, v níž byla původně stvořena. Sekundárně a náhodně s sebou nesl znalost způsobu, jak mohou být životní esence věcí (...) zesíleny a povzneseny k ušlechtilejší formě.“⁶

Nabízí se také otázka neméně podstatná, zda můžeme alchymii nazývat vědou. Hranice mezi seriózním výzkumem a přímočarým podvodem je zde

vskutku tenká a existují tací, již nenajdou na účet alchymie jediné kladné slovo. V této souvislosti můžeme zmínit, že podobný problém se týká vlastně celé historie. Badatelé se stále potýkají s tvrzením, že se nejedná o vědu, neboť nemá jasně dané postupy, na základě kterých by se dospělo k jednoznačnému výsledku. Právě tak i alchymie je často napadána a zesměšňována, byť mnohdy neprávem; tento obor vždy měl a bude mít své příznivce i své odpůrce.

Problém však není jen v alchymii jako takové a v podvodnících, kteří se díky svému „umění“ snažili namastit si kapsu; základ kritiky alchymie totiž spočívá v jejím nepochopení. Pokud ji budeme srovnávat s dnešní chemií, byla, co se týče znalosti prvků a sloučenin, teprve v plenkách, navíc ve smyslu, v jakém ji chápali její průkopníci, se od moderního oboru v zásadě lišila. Pravdou je, že jejich cílem bylo uskutečnit přeměnu látek – tedy z kovů neušlechtilých vyrobit ušlechtilé; že tato vidina je nereálná, to s tehdejšími znalostmi nevěděli, apriorně tedy odsuzovat všechny podobné pokusy znamená kategorický omyl. Je to totéž, jako bychom kritizovali malé dítě za to, že věří na pohádky.

Všechna tato vysvětlení však nemění nic na skutečnosti, že opravdový průlom v oblasti výzkumu chemických prvků a sloučenin je zásluhou těch, kteří stáli na pomyslném stupínku mezi alchymisty až na druhém místě. Řekli jsme si, že prim hráli ti, kteří zasvětili svou mysl tzv. pravé alchymii, která se zabývala spíše smyslem lidské existence a vyřešením základních otázek, které jsou tak staré jako lidstvo samo. Ona filozofická podstata se však postupně vytrácela a z alchymistické praxe se zvolna vyvíjela exaktní věda, zpočátku nazývaná „chymie“. Zásadní posun nastal ve chvíli, kdy se objevila nová metoda získávání poznatků – indukce. Teprve na základě cílených experimentů a kvalitativní i kvantitativní analýzy látek se vytvářela teorie. Jaksi na prahu moderní vědy pak stojí muž, kterého má s tímto oborem spojen asi málokdo a kterého si většina z nás pamatuje spíše z hodin fyziky. Není jím nikdo jiný než Isaac Newton (1642–1727), jenž se může pyšnit také charakteristickým označením „nejexaktnější alchymista“.⁷

Pojďme se nyní ve stručnosti podívat na vývoj oné předvědecké disciplíny, jež evidentně nebyla žádným výdobytkem pošetilého Rudolfa II., jak by se mohlo někomu zdát. Za kolébku evropské alchymie je totiž považován Egypt, kde bychom ji našli již před rokem 3500 př. n. l., byla zde dokonce pěstována v chrámech a lidé ji pokládali za posvátnou vědu. Podle některých zdrojů byl prvním historicky doloženým alchymistou Zósimos z Panopole, který žil ve 3. století po Kristu (před ním působila patrně ještě mýty opředená Marie Židovka), ačkoliv jako první známý praktikující alchymista na světě je uváděn Číňan Dzou Yen (asi 323–298 před n. l.).

Za bájného zakladatele alchymie se v Evropě všeobecně pokládal bůh Hermes, odtud plyne časté označení „Hermovo umění“ či hermetis-mus. Hermes Trismegistos je ztotožňován s egyptským bohem Thotem (Thovtem), jenž byl patronem vědy. Právě on je zřejmě autorem tzv. bible alchymistů, která nese název *Smaragdová deska*. Originál není znám, nicméně prostřednictvím Arabů nám byl alespoň zachován obsah tohoto hermetického textu: „Je to pravda pravdoucí, nepochybné, jisté, spolehlivé! To, co je nahoře, pochází od toho, co je dole, a co je dole, pochází od toho, co je nahoře. Zázraky působí skrze Jednoho, stejně jako věci vznikají z oné substance jediným postupem. (Jak zázračné je jeho působení! On je hlavou a vůdcem světa.) Jeho otcem je Slunce, matkou Luna. Vítr jej nosil v břiše svém; země jej živila. Je otcem talismanů, strážcem divů, má dokonalou sílu, oheň, který se stal zemí. Odděl zemi od ohně a bude ti svítit! Jemné je ušlechtlejší než hrubé – opatrně a moudře. Stoupá od země vzhůru k nebi a z výše přináší světla; sestupuje znovu k zemi a nese s sebou sílu horního i dolního, neboť u něj je světlo světel. Proto před ním temnota prchá. Síla všech sil předčí vše jemné a proniká do všeho hrubého. Po způsobu vzniku makrokosmu vzniká mikrokosmos. To je má sláva, a proto jsem zván Hermes trojí moudrostí obdařený.“⁴⁸

Paralelu k egyptskému vývoji nalezneme v Číně, kde se podle některých údajů objevily zmínky o alchymii ještě dříve, setkali bychom se s ní také ve starověké Indii. Po zániku helénistického světa se naší disciplíně v Evropě příliš nedařilo, zato velkému rozkvětu dosáhla v arabských zemích. Právě Arabové se inspirovali egyptskou a řeckou vzdělaností a hojně též přepisovali texty významných autorů do vlastního jazyka. Mezi zřejmě nejznámější představitele této epochy patří Avicenna (980 – asi 1037), který je mimo jiné autorem knihy *Canon medicinae*. Jedná se o významné dílo, neboť až do 16. století sloužilo jako uznávaná lékařská učebnice. Zde se poprvé dostáváme k propojení alchymie a medicíny, ačkoli se někdy mylně uvádí, že se tento postoj objevil až mnohem později u Paracelsa (1493–1541), jenž prohlásil, že úkolem alchymie „není připravovat zlato, ani stříbro. Bude lepší, aby nalézala léky.“⁴⁹ Arabská alchymie znamenala zejména velký přínos pro evropskou vzdělanost, neboť se dědictví antiky v průběhu 11.–12. století dostává přes Itálii a především dnešní Španělsko na náš kontinent právě z arabského světa, jako tzv. nové umění.

13. století pak znamenalo další významnou epochu v dějinách alchymie, jelikož právě tehdy působili významní učenci, kteří se zasloužili o rozvoj teoretické i praktické formy alchymie či přírodní filozofie. Za všechny můžeme jmenovat přední stoupence scholastického učení Alberta Velikého (před 1200–1280) a Tomáše Akvinského (1225–1274). V tomto období

probíhaly mnohé učené debaty, zda lze dospět k úspěšné transmutaci a zda tato disciplína není v rozporu s církevním dogmatem.

O proniknutí alchymie do české kotliny se zasloužily jednak některé duchovní řády (zejména dominikáni a františkáni), dále se mohla šířit prostřednictvím pražského vysokého učení a v neposlední řadě díky působení řady umělců. Dokázala si získat přízeň již císaře Karla IV., právě z doby jeho vlády také pochází český termín pro alchymii – „czistnarstwo“ (autorem je patrně Mistr Bartoloměj z Chlumce), který zřejmě znamenal čištění, jímž měla vzniknout požadovaná substance. První česky psané dílo na dané téma *Cesta spravedlivá v alchymii*, jehož autor není znám, vzniklo roku 1457. Co se týče konkrétních osob, můžeme jmenovat Jana Těšínského (14.–15. století) či Jana z Lázu (15. století), ale především také jednu ženu – tou byla choť Zikmunda Lucemburského Barbora Celská († 1451), která nalezla v alchymii velké zalíbení. Ta se v tomto ohledu angažovala zejména po císařově smrti a nebyla zrovna prototypem ctnosti, spíše velmi zručnou podvodnicí. Milovníkem alchymistického učení byl též syn Jiřího z Poděbrad Hynek Minsterberský (* 1452), jenž měl svou laboratoř v Kutné Hoře.

Největší popularity však evropská i česká alchymie dosáhla až v 16. století za vlády Rudolfa II., zároveň je ale toto období zřejmě tím nejvíce diskutovaným a často kritizovaným. Víme, že na Rudolfově pražském dvoře působila řada vědců, ale i mnoho podvodníků. Nalezli bychom zde Sebald Schwertzera (16. století) nebo Michala Sendivoje (1566–1636), který údajně předvedl přeměnu kovů přímo před zraky polského krále Zikmunda III. a později též v přítomnosti Rudolfa II., a zařadil se tak mezi několik málo alchymistů, kteří vykonali veřejnou transmutaci, čili přeměnu kovů. Také Edward Kelley (1555–1597) a John Dee (1527–1609) se nějakou dobu pohybovali u panovníkova dvora a pracovali rovněž pro další evropské aristokraty, jelikož – a to nejen Rudolfovou zásluhou – byla alchymie v té době doslova módou.

I století následující se neslo ve znamení mystiky, přičemž asi nejznámějším protagonistou činným v 17. věku byl Michael Maier (asi 1568–1622). Po drobném útlumu, který přinesla třicetiletá válka, jež pochopitelně znamenala zásah i do dalších sfér kultury, přišla nová vlna zájmu o alchymii v podobě diskusí na téma reformy univerzitního vzdělávání v oblasti přírodních věd a do popředí zájmu se zde dostává chemie, definitivní odklon od alchymie však nastal až v průběhu 19. století.

Ještě trochu na pomezí moderní vědy stál Robert Boyle (1627–1691). Ten se zabýval analytickou chemií a v podstatě vymezil její základní terminologii, na druhou stranu stále zkoumal také možnosti přeměny kovů, ačkoliv z poněkud méně zistného hlediska než někteří jeho předchůdci – za

transmutace považoval běžné chemické reakce. Vidíme tedy, že náhled na možnost přeměny látek a výrobu zlata se postupně měnil. Možná úplně posledním alchymistou v pravém slova smyslu byl zmiňovaný Isaac Newton. Pravdou však zůstává, že se setkáme i s názory, že alchymie existuje stále.

V co tedy vlastně přesně věřili alchymisté v dobách Rudolfa II.? Jak již bylo několikrát řečeno, jejich základním cílem bylo úspěšné uskutečnění přeměn neboli transmutací nedokonalých kovů v kovy dokonalé. Výroba zlata lákala všechny, především rozličné mecenáše, kteří neváhali vydat hořentní sumy v naději, že se jim mnohonásobně vrátí zpět. I přesto, že alchymisté své dovednosti střežili jako oko v hlavě, různých návodů na zhotovení zlata se nám zachovala řada. Jeden například objevil Petr Vágner v jistém rukopisu: „Vezmi jeden díl sublimovaný a fixovaný rtuti, fixovaného arseniku a stříbrných pilin. Vytvořenou směs na kameni pečlivě rozetři na prášek a nasyť roztokem salmiaku. To vše, rozmělnění a nasycení, opakuj třikrát nebo čtyřikrát. Potom přístup k žíhání, k rozpouštění a roztok uschovej. Jestliže se směs nerozpustí, ještě jednou ji rozmělni a přidej trochu salmiaku. Tehdy se to již zcela jistě rozpustí. Až získáš roztok, dej jej do teplé vody, abys jej potom mohl destilovat. Potom roztok destiluj, jak jsem tě to již učil. Ať tě ale nenapadne, dát jej destilovat do popela. Jestli tak učiníš, tehdy vše znovu zatvrdne a budeš muset směs znovu rozpouštět. Až se ti bude zdát destilace ukončenou, dej svoji hmotu do skleněné retorty. Zahusti a spatříš bílou substanci, jasnou a tvrdou, podobnou krystalické formě, rozpouštějící se v ohni jako vosk, všepromokavá a stálou. Vezmi pouze jednu část této substance na sto částí očištěného a žíhaného kovu. Jen to zkus a navždy vylepšíš přirozenost tohoto kovu.“¹⁰

Zda autor tohoto textu věřil, že při dodržení tohoto postupu opravdu dosáhne vytouženého výsledku, či zda sestavil tento návod spíše jako doklad, že nezahálí, to už asi nezjistíme. Víme, že podobné výplody nebyly jen dílem fantazie, nýbrž zachovávaly určitou strukturu, zkrátka měly jisté společné body. Prostředkem k úspěšné transmutaci měl být tzv. kámen mudrců, ten byl stěžejní a patřil mezi ústřední principy víry v možnost transmutace. Alchymisté byli přesvědčeni, že „v přírodě se nachází určitá čistá hmota, která když je odhalena a uměním přivedena k dokonalosti, mění všechna neušlechtilá těla, jen co se jich dotkne, v sebe sama“.¹¹ Představy jednotlivých hermetiků o tomto vzácném kameni se ale již drobet rozcházejí. Překrásnou definici nám nabízí Bavor Rodovský z Hustiřan (asi 1526 – asi 1600), o němž ještě bude řeč, ve svém souboru alchymistických pojednání: „Otázka co jest kámen filozofický. Jest merkuryáš (rtuť), bílej, červenej, tolikéž i utvořenej, hvězda vaječná, střepina prostřední...“¹² Pokud bychom nebyli z tohoto vysvětlení zrovna moudří, dá se říci, že se jednalo o jakýsi prášek, nejčastěji červený, či

tinkturu, s jejíž pomocí měla proběhnout transmutace. Tento kámen mudrců – *lapis philosophorum* – se dá vyrobit v procesu, který se nazývá Velké Dílo neboli Opus magnum. Základním principem je, že „neušlechtilá látka musí být převedena na prvotní materii a následně zušlechтена“.¹³ Výsledkem této procedury má být kámen mudrců a posléze výroba zlata. Existuje deset základních fází Velkého Díla přes očištění a rozpuštění látek, přidání duchovní substance až po finální vyspání hotového kamene mudrců na určenou látku.

Aby šlo celý tento proces podstoupit, bylo zapotřebí dodržovat určité společné zásady; alchymisté vycházeli z několika teorií, na jejichž základech v postatě fungovala celá hermetická filozofie. Často se obraceli k Aristotelovi (384–322 před n. l.) a jeho spisu *O vzniku a zániku*, kde hovoří o čtyřech základních živlech či elementech – oheň, země, voda a vzduch – jako o stavebních kamenech nekonečně různorodého světa. Dle této teorie se lze domnívat, že se veškerá hmota na zemi skládá ze čtyř principů, které vznikají vzájemným působením čtyř kvalit: horko, chlad, sucho a vlhko. Z nich je složena jakási pasivní primární materie (pralátka), z níž pak vznikne jednotná hmota, jež obsahuje zmiňované čtyři elementy; je pouze potřeba připojit formu neboli ducha k pralátce. Alchymisté věřili, že je možné, aby se jeden princip proměnil v druhý tak, že dojde ke změně jedné kvality, to byl základ víry v transmutaci. Proto se musel vždy neušlechtilý kov vrátit do stavu prvotní materie, aby mu byla propůjčena vyšší forma. Z arabského prostředí se následně rozšířila další teorie – sulfomerkurová – předpokládající, že jsou všechny látky složeny ze síry (sulphur) a rtuti (mercurius). Alchymisté však neměli na mysli přírodní prvky, jak je zná dnešní chemie, ale pouze principy, přičemž síra představovala hořlavost a rtuť tavitelnost. Oba dva pak pochopitelně hrály důležitou úlohu při transmutaci. Tuto teorii později doplnil Paracelsus, když přidal třetí princip – sůl, symbol stálosti v ohni. Dále alchymisté věřili, že existuje pouze sedm kovů, které se dělí na ušlechtilé a neušlechtilé podle stupně zralosti. Nejušlechtlejším a nejdokonalším kovem je pochopitelně zlato.

Alchymie musela v průběhu staletí snášet spoustu kritiky, mnozí v ní viděli jen marnotratnou zálibu bohatých mecenášů a plýtvání peněz, navíc alchymisté měli pověst čarodějů, což pochopitelně vyvolávalo negativní reakci též ze strany církve. Také na výrobu zlata se mnozí dívali skepticky, už zmíněný Avicenna smýšlel takto: „Nepopírám, že je možné dosáhnout tak dokonalé napodobeniny, že jí lze oklamat i nejchytřejšího člověka, ale možnost transmutace jsem si nikdy představit nedokázal. Dokonce ji pokládám za nemožnou, protože neexistuje způsob, jak štěpit vnitřní kombinaci kovu a tím ho proměnit v jiný.“¹⁴ Je vidět, že již dávno před epochou rudolfské alchymie existovali osvícení jedinci, kteří svými názory a myšlením předběhli dobu.

Na druhou stranu mnoho lidí práci alchymistů i možnosti úspěšné transmutace věřilo. Je zcela mylné se domnívat, že všichni mecenáši, kteří do tohoto nejistého podniku investovali své peníze, byli vyšinutí či hloupi. Musíme brát v potaz, že exaktní vědy byly teprve na počátku svého vývoje a stejně jako panoval názor, že je Země placatá, lidé věřili, že i z obyčejného kovu lze vyrobit zlato. Vidina snadného zisku byla pochopitelně více než lákavá. Neméně zajímavý byl ovšem tento způsob přivýdělku i pro ty, kteří v transmutaci nevěřili, resp. jejich opravdovým úmyslem nebylo vyrobit zlato, nýbrž vyprázdnit kapsu bohatého chlebováře a pak se pro jistotu vypařit. Problém je, že není vždy jednoduché seriózní „vědce“ od všelijakých „vykuků“ odlišit, zejména proto, že málokdy máme nějaký konkrétní záznam o tom, jaké měl sám předsvědčení ten který alchymista. Do hlavy jim zkrátka nevidíme a soudit o jejich podvodných úmyslech pouze na základě skutečnosti, že kýžený výsledek se nedostavil, je zavádějící. Jisté je, že rudolfínský dvůr se přítomností šarlatánů a podvodníků proslavil, aniž lze vypsat nějaký konkrétní počet či dokonce soupis těchto osob. Pravdou je, že hovoříme-li jmenovitě o některých prohnaných alchymistech, jde spíše o výjimky neumožňující podat komplexní obraz reálné situace.

Již jsem zmínila, že rozlišujeme různé druhy alchymie, přičemž „nejvznešenější“ je alchymie pravá, která „neznamená pokusné hledání, nýbrž pevnou a jistou cestu tomu, kdo nepracuje pro zisk, nýbrž z lásky k vědě-ní“.¹⁵ Pokud bychom se řídili tímto názorem, lze za podvodníky považovat všechny, kteří se nechali živit mecenáši, zatímco prováděli své marné pokusy. Myslím, že takto zobecnit problém nemůžeme, i na panovníckých dvorech jistě působili jedinci, kteří se o výrobu zlata skutečně snažili. Otázkou je, jak máme naložit se zprávami o transmutacích, které byly úspěšné a kde se dostavil kýžený výsledek. Povedlo se snad alchymistům skutečně vyrobit zlato? To jistě ne. Nicméně existovaly způsoby, jak docílit zdání, že drahocenný kov opravdu vznikl pod jejich rukama. Například tzv. *Leydenský papyrus* pocházející ze starověkého Egypta obsahuje návod na zdvojnásobení zlata pomocí metody nazývané „diploze“. Kov se zředí, zvětší se jeho množství, ale zároveň se sníží počet karátů. Na pohled to vypadá, jako když zlato roste. Obtížné je však určit, zda se tato metoda používala, aniž by alchymisté věděli, na jakém principu funguje, a domnívali se, že zlato opravdu vyrobili, nebo zda dělali tento trik vědomě a okolí tak úmyslně klamali. S odstupem staletí se dá jedno či druhé jen stěží vyvrátit. Jisté existovaly i další způsoby, jak hodnověrně demonstrovat výrobu zlata. Zřejmě nelze vyloučit ani skutečnost, že se někteří „Hermovi následníci“ poctivě zabývali teorií, ovšem z finanční nouze předváděli rádooby úspěšné transmutace před zraky nevěřícího okolí. Možná to byl i případ Edwarda Kelleyho.

Jak snad vyplynulo z předcházejících řádků, hodnotit alchymii dnešními očima není zrovna jednoduché, neboť myšlenkový svět tehdejších učenců je pro nás jen stěží pochopitelný. Nelze v žádném případě pohlížet na jejich práci s dnešními znalostmi, neboť jejich úhel pohledu se od toho našeho v zásadě lišil. Kritika alchymie tak zčásti pramení z nepochopení její podstaty. Víme, že nebyla jen tak obyčejným vědním oborem, který by jasně stanovoval kritéria výzkumu. To ostatně v 16. věku nemůžeme ani očekávat. Každopádně ale dokázala zasáhnout do dějin více odvětví, než by si asi její stoupenci i odpůrci dovedli představit. Co se týče historického zpracování, zde máme, domnívám se, stále poněkud rezervy. Ano, existují monografie některých alchymistů, málokdy však z pera historika. Neméně zajímavá je ale také další otázka, a totiž jaká byla interakce těchto pánů (hovořím o pánech, jelikož dámy bychom v daném oboru našli jen zcela výjimečně) s dvorem, městem či vesnicí, zkrátka s okolím, ve kterém se pohybovali. Jak na ně reagovali obyčejní lidé a jak učení jedinci? Jaký pobírali plat a jaké bylo jejich postavení u dvora? Pojdme se v následujících kapitolách podívat, jaký život vedli alchymisté v českém prostředí.

Rudolf, Vilém a ti druzí

Jak napovídá nadpis, budeme se věnovat císaři a dalším mecenášům, kteří jsou známi svou přízní k alchymii i jejím stoupcům. Ano, Rudolf II. a Vilém z Rožmberka patřili bezpochyby k největším milovníkům této nákladné zábavy a na jejich dvorech se vyskytla většina osob, které v dané oblasti vynikaly. Příběhy konkrétních alchymistů pak nabízejí mnohdy dobrodružné čtení. Nelze se zabývat všemi, ale pár nejzajímavějších osudů si přiblížíme.¹⁶

O Praze v době Rudolfa II. bylo již napsáno mnoho.¹⁷ Tento panovník se stal doslova legendou a je mu připisována nemalá zásluha na rozvoji a slávě hlavního města Českého království. Roku 1583 do Prahy nepřesídlil pouze on sám, ale pochopitelně celý jeho dvůr, což mělo velký význam jak po stránce kulturní a hospodářské, tak i politické. Zároveň s císařem k nám přišlo mnoho vědců, umělců a dalších učenců nejrůznějšího původu a další zavítali do Prahy později, neboť se nechali zlákat věhlasem této rezidence. Důležitým faktorem bylo příznivé ovzduší pro stoupence reformovaných církví, jaké v Čechách panovalo i přes snahy Habsburků o rekatolizaci. Rudolf byl navíc, ač zastával rodové zájmy, vlažným katolíkem, snad dokonce příznivcem tzv. irénismu – jakéhosi kompromisního náboženského postoje. A právě kompromis byl ten prostředek, jímž Rudolf dosahoval svých úspěchů; uvědomoval si totiž, že chce-li postupně v Čechách docílit vítězství protireformace, musí tak učinit nenásilnou formou, aby se proti němu nezbouřila sebevědomá stavovská opozice.

Království ve středu Evropy tedy představovalo ideální cíl pro nekatolíky ze všech koutů Evropy, ale pochopitelně i pro katolíky, neboť jak správně uvádí Jaroslav Pánek, Čechy v této době tvořily „pestrou kulturní a náboženskou mozaiku“.¹⁸ Právě ono prostředí, které se zde formovalo po husitských válkách, s sebou však přineslo i jistou míru odcizení od ostatní Evropy, což se odráželo i v umění, neboť Čechy po kulturní stránce za vyspělými katolickými zeměmi značně zaostávaly. Ačkoli po polovině 16. století, zejména v době místodržitelství Ferdinanda Tyrolského, se situace zlepšuje, velkolepé renesanční stavby, jaké vznikaly v Itálii či ve Španělsku, bychom na našem území hledali marně, česká renesance šla jednoduše svou vlastní cestou. Výjimka však potvrzuje pravidlo, letohrádek královny Anny, alias Belveder, by jistě snesl srovnání s nejlepšími architektonickými díly té doby.

Teprve přemístění císařského dvora do Prahy znamenalo skutečný návrat českého království na kulturní výsluní, a to ve velkém stylu. Rudolf II.